

և մասնակցելով Revue des Revues, Revue d'Europe, La France littéraire և ուրիշ թերթերու, հրատարակելով L'Orient inédit, Poètes arméniens, և Nouvelles orientales հատորները, Հայկական խնդիր (1917) պրակը, ուր ինքզինքը կը պաշտպանէ Պ. Սարուխանի 1912-ին թիֆլիսի մէջ հրատարակած «Հայկական խնդիրն և Աղգային Սահմանադրութիւնը թիւրքիայում» ու սուսնասիրութեան մէջ ըրած դիտողութիւններուն դէմ, որով պատուիրակութեան անդամները կը քննադատուէին իբր անյարմար անձեր իրենց յանձնուած պաշտօնին: Կեանքին վերջերս տուաւ «Կոչնակ»-ին շարք մը նորավէպեր, ինչպէս Հայ ամառները: Մահուան տարին Փարիզի մէջ լոյս կը տեսնէր իր Կենսագրական միջոցները հատորը, ուր կը խօսի Կերսէս Վարժապետեանի, Եղիա Տէմիրճիպաշեանի, Գրիգոր Օտեանի, Նահապետ Ռուսինեանի, և այլ դէմքերու մասին:

Իսկապէս ցրուած ոյժ մը եղաւ Չերազ: Իր հրապարակագրական գործունէութեան մէջ զանազանելու է պոլսական և եւրոպական շրջանները: 1878-էն վերջ Չերազ փութուած էր այլեւս. լոնտոնեան և փարիզեան քաղաքական շրջանակներու հետ իր ունեցած չփումը՝ արթնցուցած էին իր մէջ այն միամիտ հաւատքը՝ որ հայկական դատը կրնար իրականութիւն մը դառնալ: Պակսեցաւ իրեն լուրջ և գիտակից ճանաչումը եւրոպական քաղաքականութեան ներքին ծալքերուն և թափանցում անոնց շահագիտական սկզբունքներու գերադասութեան: Ան, ընդհակառակն, եթէ մտար Պոլիս ու շարունակէր հրապարակագրական այն դիմը՝ զոր սկսաւ «Երկրագունդ»-ով 1870-ին (շաբաթաթերթ մը՝ հանուած գլխաւորապէս Շահնազարեան վարժարանի սաներէն՝ որոնց կը պատկանէր ինքը), թերեւս աւելի հիմնական ու օգտակար արդիւնք տար: Չերազ անվէհեր, յանգուզն ու պայքարող ոգի մ'էր, գուցէ նուազ

հաստատուն ու լուրջ պատրաստութեամբ քան Ռ. Պէրպէրեանը, բայց խօսքի համարձակութիւնն ունէր ու խիզախ յորձակում մը գեղծութեան և գրական խեղճութիւններու դէմ: Այդպիսի քննադատ հրապարակագիր մ'ալ հարկուոր էր պոլսահայ կեանքին համար: Սահմանադրական վարչութեամբ ու մտայնութեամբ կազմուած սերունդին դէմ ան կը բերէր նոր առաջարկներ, նոր աեսութիւններ, մանաւանդ դաստիարակչական և ուսուցչական մարզերու մէջ, ինչպէս յայտնի է իր Աղգային Դաստիարակչութիւն գործէն: Իր գրադատումները, ձառնըրը, Արդուի յտնըրը, երեւցած «Երկրագունդ»-ի մէջ և յետոյ ամփոփուած 1874-ին Գրական փորձեր հատորին մէջ, փաստեր են՝ թէ տակաւին իր քսանամեան չկոխած այդ պատանին՝ կը կրէր իր մէջ խոհուն, գեղեցկի ճաշակն ունեցող գրագէտի մը գիտակցութիւնը, պատկերաւոր ոճի մը առաւելութեամբ օժտուած, որ յանգչութիւնը կ'ունենայ քննադատելու գրական ու կրթական հրապարակը: Խիստ, անաչառ քննադատը կը տեսնուի անմիջապէս Սր. Թղեանի «Լէնկիմուր» ողբերգութեան դէմ բռնած իր ուժեղ գիրքէն: Այդ պատանեկան շրջանին իրեն պակսեցաւ, սակայն, ողջմտութիւնը լեզուական հարցին մէջ, ու մնաց երկար ատեն բուռն և կոյր պաշտպան մը Գրիգ. և Սոքր (1881) գործով իր ինքնազնար աշխարհաբարի քերականութեան, որու մասին լեզուապայքարի պատմութեան մէջ խօսք պիտի ըլլայ: Չերազի մէջ յայտնուած այդ ջիղը և գիտակցութիւնը պիտի դարձանար անշուշտ ժամանակով, ինչ որ անդի չունեցաւ. որովհետեւ Կերսէս Վարժապետեան պատրիարքին ծրագիրը եւրոպական ազդեցութիւն չէր հայկական պատուիրակութիւն մը՝ չեղել տուաւ Չերազին ուղղութիւնը:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ԶԱՆԱՇԵԱՆ

ՄԻԽԹԱՐ ԳՈՇԻ «ՅԱՂԱԳՍ ԴՍԱՍՍ-ՏԱՆԱՅՆ ԲԺՇԿԱՅ» ՀԺԹ. ՅՕԴՈՒԱԾԸ

ՄԻԽԹԱՐ ԳՈՇԻ զատաստանագիրքը սամկորէնի վերածող Սմբատ սպարապետը կը գրէ թէ «Բագում աշխատեցայ ի սա ծերացեալ մօթ, ի հին և յանհասկնալի բառից»:

Եթէ նկատի ունենանք թէ այդ զատաստանագիրքը Միխթար Գոշի կողմէ գրի տուած է 1184-ին, իսկ մեծահամբաւ սպարապետը զայն Կիլիկեան բարբառին վերադառնալով իր ութսունամեայ գոյուզիւրքը տակաւին իր ութսունամեայ գոյուզիւրքը վերջաւորութեան, արդէն իր մէջ պարունակած «հին և անհասկնալի» բառերովը դժուարահասկնալի էր:

Կարելի է երեւակայել թէ մեզի համար ներկայիս յորքան աւելի դժուար է այդ մատենին մէջ գտնուող առեղծոածները լուծել, նա մանաւանդ որ այդ օրերէն ի վեր բազմաթիւ դարեր անցած են ու ընդօրինակողներու շատ մը աղաւաղութեան են նակողներու շատ մը աղաւաղութեան են թարգմանելով, որոշ մասերուն մէջ այլափոխուած է պարունակութիւնը:

Նպատակէս դուրս է Միխթար Գոշի կամ Սմբատ սպարապետի օրէնսդրական գրքի մասնաւորականութիւնովը զբաղիլ. զի հետաքրքրողը մի միայն Միխթար Գոշի ձեռագրական յօդուածն է ու անոր համար պատասխանը հանդիսացող Սմբատայ ձեռագրականը:

Անոնք պարունակելով բժշկական արուեստին կիրարկման վերաբերող օրէնսդրական և պատժական հիմունքները, մեծապէս կը շահագործեն հայ բժշկութեան պատմութիւնը և այդ տեսակետով արժանի են նկատուիլ և ու պարզաբանութեան:

Որքան որ ինձ ծանօթ է, մինչեւ վերջերս այս յօդուածի մասին միայն պատահական յիշատակութիւններ գոյութիւն

ունէին. զայն բացատրելու և ֆրանսերէնի թարգմանելու նախափորձը՝ Հայր Յ. Մըսրէանին կը պարտինք:

Վարժապետը այդ հատուածը գետեղած է Bulletin arménologique-ի 1947-1948 թուին հայ բժշկութեան նուիրած յօդուածին մէջ:

Գերապատիւ հօր ներողամտութեանը ապաւինելով կը համարձակիմ ըսելու, թէ ոչ միայն չէ յաջողած այդ ձեռնարկին մէջ, այլ իր կատարած թարգմանութիւնը իբր առեղծոած՝ կը գերազանցէ մինչեւ իսկ հայերէն ընագիրը:

Նկատի ունենալով որ Միխթար Գոշի զատաստանագիրքը մէկ քանի լեզուներու թարգմանուած է, այդ բազմալեզուանի երկերէն ոչ միայն արամադրութեան տակ ունենալու, չեմ գիտեր թէ օտարազգի թարգմանիչները ինչ չափով և ինչ ձևով յաջողած են այդ հատուածին արամադրութիւնները իւրացնել:

Անձամբ, բազմաթիւ անգամներ ուշի ուշով այդ հատուածը կարդալէ, Սմբատ սպարապետի համապատասխան գրուածքին հետ բաղդատութեան դնելէ և կարգ մը սրբագրութիւններ ընելէ ետք միայն, այն համոզումը գոյացուցի թէ յաջողած եմ անոր մէջ գտնուած կարգ մը կորուստի հանգոյցները լուծել:

Ըստ իմ համեստ համոզումիս, այդ հատուածը գոհար մըն է օրէնսդրական խտաւորութեան և կարգ մը սրբագրութեան արտայայտութեան. եթէ երբեք այսօր անհասկնալի կը թուի ըլլաւ, յանցանքը ոչ թէ մեր մեծ օրէնսդրիչն է, այլ իր երկը ընդօրինակող գրիչներուն, որոնք կիտաղրական սխալներով՝ նախադասութիւնները անգթօրէն կտոր կտոր ըրած են, բոլոր մը ջնջելով՝ իմաստը այլափոխած

րուն՝ ուր յանցապարտ բժիշկը խոյս կու տայ իր գործած սխալը խոստովանելէ, բայց արդարութեան ձեռքը իյնալով կը դատուի:

Իր յանցապարտ ըլլալը ճշգրտելէ ետք, այլեւս ներողամտութեան չ'արժանանար և « Ի կամաւորէ և յակամայէ եղած վնասն մի լինի անպարտ յերկաքանչիւրս », ու ըստ իր գործած յանցանքին ծանրութեանը, կը յաւելու Սմբատ սպարապետը, տուգանքի կամ բանտարկութեան կ'ենթարկուի, որ պէտքի ուրիշներն ալ խրատուելով, պարտազանց չըլլան:

Այս բարեփոխութիւններէն ետք, այլեւս օրէնքին տրամադրութիւնները ամբողջապէս պարզուած կ'ըլլան ու խնդրոյ առարկայ ոչ մէկ առեղծուած կը մնայ:

Եթէ տակաւին լուսաբանութեան արժանի կէտ մը կը մնայ, այդ ալ յանցանքը խոստովանող մեղաւորին հանդէպ օրէնքին ցոյց տուած ներողամտութիւնն է:

Սկզբունքային տեսակէտէն, բացի իր քրիստոնէական պարփակէն, այդ վարուելակերպին մէջ որոշ չափով ասպետական ոգւոյն մէկ արտայայտութիւնը պէտք է փնտռել:

Ահա՛ թէ Սմբատ սպարապետ ինչ կը գրէ այդ մասին ճկ յօդուածին մէջ, որուն վերնագիրն է Վասն դատաւարանաց և կանոնաց:

« Կանոնք և դատաստանք այսպէս բաժնին ի միմեանց. որ կանոնքն է բերդ, և երբ մեղանշական իր բերնովն ստէ զիր մեղանքն՝ նա ապաշխարութեամբ քաւել տան, և որպէս ի բերդ մտու ու փրկեցաւ ի մահուանէ: Բայց դատաստանն բնուէ չունի քաւութիւն և ոչ խղճալ մեղանշականին »:

Որով, ինչպէս որ կը տեսնուի, օրէնքը բերդի մը կը նմանցուի, որ ապաստանող թշնամին գութի կ'արժանանայ:

Համայնքին շահերուն դէմ գործող յանցաւորն ալ, կատարեալ թշնամի մըն է, ան ալ, երբ քաջութիւնը կ'ունենայ խոստովանելով օրէնքին տրամադրութիւններուն անձնատուր ըլլալ, արժանի կ'ըլլայ ներողամտ-

տութեան ու իրեն պատեհութիւն կ'ընծայուի, որ իր գործած յանցանքը աղօթքին և սղորմութեան ընծայած ապաշխարութիւնովը քաւէ:

Պարզապէս այս մտածելակերպին արտայայտութիւնը պէտք է նկատել, Մխիթարի կողմէ՝ իր յանցանքը խոստովանող բժիշկին հանդէպ ցոյց տրուած ներողամտութեան ոգին, ու զայն չ'խոստովանողին հանդէպ՝ ցոյց տրուած օրինակի խստութիւնը:

Կը խորհիմ թէ այս վերջին լուսաբանութիւնով, հարցը ամբողջապէս սպառած կարելի է նկատել՝ բացատրական տեսակետով, բայց այս հաստատմին մէջ բժշկական պատմութիւնը շահագրգռող չարք մը կէտեր կան, որոնց մասին կ'արժէ անցողակի կերպով անդրադառնալ:

Կախ օրէնքին տրամադրութեան խստութիւնն է, որ ուշադրութեան արժանի է: Ընդունելի է, որ դիտումնաւոր կերպով թոյն տալով, կամ մահացու հիւանդութիւնով մը վարակելով, մէկուն մահուան պատճառ եղող բժիշկը, սովորական սճրագործի մը նման, մահուան դատապարտուի, բայց սխալ տխրահամաշուրթեան մը հետեւանքով մեռնող հիւանդի մը պարագային ալ նոյնքան խիստ դանուելը՝ ակնյայտին չափազանցութիւն մըն է: Բայց օրէնագրական այս խստութիւնը կրնայ մասհոգիչ գոյաւիճակի մը արդիւնքը ըլլալ և որոշ չափով արդարանալի նկատուիլ:

Ինչպէս որ յայտնի է, այդ շրջանին Խաչակիր թափթփուքներուն մէջ տիրող բարքերու ապականութենէն, մասամբ վարակուած էր նաեւ հայ ազնուականութիւնը, - քաղաքական սողաբանները, ոճիրն ու քրեական յանցանքները յաճախակի երեւոյթներ դարձած էին -, որով կարելի է ենթադրել, թէ հայ բժշկական դասուն համայնքն ալ այդ դատապարտելի ձեռնարկներուն մէջ իր մեղսակցութեան բաժինը ունէր, ու այդ հանգամանքն է որ օրէնսդրին ըսել կու տայ՝ « Բազումք ի բժշկաց բազում վնաս գործեն » և զանոնք սանձելու համար,

պէտք կը տեսնուի խստագոյն միջոցներու դիմել:

Նկատառութեան արժանի ուրիշ կէտ մըն ալ, բժշկութեան ուսուցման պարագան է: Անցեալէն ոչ մէկ տուեալ՝ ունինք կարենալ հաստատելու, թէ համալսարաններ կամ մասնագիտական վարժարաններ ունեցած ենք: Մխիթար Գոշի գրութիւնը իր կարգին կ'ապացուցանէ թէ Կիլիկիան շրջանին ալ այդ տեսակի հաստատութիւններ գոյութիւն չեն ունեցած: Բժշկութիւնը կ'ուսուցուէր բժշկապետներու միջոցով, որոնց կը յանձնուէին որոշ թուով աշակերտներ: Անոնք պատասխանատու կը նկատուէին, իրենց կեանքին գնովը, աշակերտներուն տրուած ուսման գիտական որակին, և որոշ պարագաներու մէջ ալ՝ համարատու էին աշակերտներու սայթաքումներուն հետեւանքով ծնունդ առած աղիտալի դէպքերուն:

Ուրեմն, Կիլիկիոյ մէջ չունէինք բժշկական վարժարաններ, բայց ունէինք անոնց կորիզները, կազմուած՝ բժշկապետներու շուրջ հաւաքուած անջատ միաւորներէ: Ահա՛ գրեթէ այն ինչ որ կարելի էր ըսել Մխիթար Գոշի օրէնագրական այս յօդուածին թար Գոշի օրէնագրական այս յօդուածին թովէն անցընելով: Բայց կը խորհիմ, թէ օգտակար վերջին նպաստ մըն ալ կարելի է աւելցնել կատարուած պրպտումներուն վրայ, այդ հաստատմին ֆրանսերէն թարգմանութիւնն ալ կատարելով:

Այսպիսի նիւթի մը թարգմանութիւնը կարելի չէ յաջող կերպով գլուխ հանել, բնագրին տառին և բառին կառչելով, այլ պէտք է ըլլայ անկաշկանդ ու պէտք է ձգտի մասնաւորապէս պարզարանել օրէնքին իմաստը: Համոզուելու համար թէ որքան ճիշդ է այս տեսակէտս, կը բաւ բազմաթիւ օրէնքներու ուրիշներու կողմէ կատարուած թարգմանութիւնները իմինիս հետ:

DU JUGEMENT DES MÉDECINS

Beaucoup de medecins peuvent commettre des préjudices graves envers leurs clients,

en administrant des médicaments ou en les essayant.

Ces préjudices sont classés de la façon suivante et sont sanctionnés dans les articles sous-indiqués.

1. - *Les actes criminels commis par les medecins qui sont passibles de la peine capitale:*

Au cas où le medecin administre sciemment du poison et provoque la mort de la personne.

Au cas où le medecin tue le malade par son ignorance, en lui administrant un médicament nuisible et contre indiqué.

Au cas où il commet une faute grave de diagnostic et devient ainsi la cause du décès du malade.

Au cas où les spéculations pécuniaires du medecin, le rendent insouciant, négligent, et provoquent la mort du malade.

Au cas où le medecin, poussé par l'intérêt et la jalousie professionnels, néglige l'instruction des élèves qui lui ont été confiés, devient leurs mauvais conseiller, et leurs fait ainsi commettre des préjudices graves.

Au cas où le medecin provoque personnellement l'écllosion d'une maladie grave chez une personne, ou la fait provoquer par l'intermédiaire de l'un de ses élèves.

2. - *Les circonstances où le medecin n'est nullement responsable de la mort du malade:*

An cas où le malade, ou son entourage, transgressent les prescriptions du medecin et négligent ses conseils.

Au cas où le medecin, à la suite d'une force majeure, n'a pu se rendre auprès du malade.

Au cas où un médicament, prescrit d'après les règles de l'art médical, et en vue d'assurer la guérison du malade, a causé malheureusement sa mort.

3. - *La responsabilité médicale dans les interventions chirurgicales et dans la pratique des cautérisations:*

En cas de mort, la responsabilité du medecin est soumise aux mêmes considérations.

4. - *Au cas où le medecin coupable se dénonce et reconnaît la faute commise.*

